

УДК 811.11'42

НАУКОВІ ЖАНРИ ЯК КОМУНІКАТИВНО-КОГНІТИВНІ УТВОРЕННЯ

Яхонтова Т. В.

Актуальність. У другій половині ХХ століття помітно підсилювся дослідницький інтерес до жанрових концепцій і вивчення жанрів з самих різних комунікативних сфер. Теорія жанрів перестала бути прерогативою літературознавства і стала предметом інших філологічних і споріднених з ними наук, зокрема таких, як нова риторика, функціональна стилістика, лінгвістика тексту, когнітивна лінгвістика. Цей процес розширення меж жанрових теорій і значного збільшення кількості жанрознавчих розвідок супроводжувався концептуальним переосмисленням сутності жанрів, яке полягало у визнанні їх соціокомунікативного генезису і вирішального впливу зовнішніх детермінантів на формування жанрових ознак. Водночас жанри почали розглядатися і з когнітивної перспективи – як певні зразки та сценарії побудови мовлення та засоби прогнозування розгортання мовленнєвих ситуацій і відповідних дискурсивних структур.

Розвиток цього погляду на жанри поєднувався, однак, з урахуванням їх соціальної природи і ролі впливу зовнішніх детермінантів на формування різноманітних жанрових ознак. Такий підхід виявився адекватним засадам нової мовознавчої парадигми, а саме когнітивно-дискурсивної, що стала домінантною у сучасній лінгвістиці. Ця парадигма синтезує певні засади та припущення когнітивізму з положеннями комунікативних підходів, виходячи з того, що розумово-мовленнєва та дискурсивна діяльність людини формується та відбувається у постійній інтеракції та взаємообумовленості. У межах даної парадигми жанри розглядаються як комунікативно-когнітивні утворення, що існують у нерозривній єдності соціокомунікативного та соціокогнітивного аспектів.

Хоча концептуальні засади жанрів привернули увагу дослідників з багатьох країн, зокрема Росії [1; 4], Польщі [3], США [7; 8], Австралії [5], в сучасному українському мовознавстві, як справедливо зазначає Ф. С. Бацевич, "проблема мовленнєвих жанрів залишається, фактично, не опрацьованою" [2, с. 109]. Отже, у цій статті зроблено спробу розглянути концептуальні моменти, що визначають сутність жанрів як комплексних комунікативно-когнітивних утворень, на прикладі тих, що належать до такої важливої сфери суспільного життя, як наука.

Вступ до проблеми. Жанри наукової комунікації є, у термінах М. М. Бахтіна, вторинними, тобто такими, що виникли і склалися не в умовах безпосереднього мовленнєвого спілкування, а як складові відносно високорозвинутої й організованої культурної комунікації [1, с. 239]. Разом з тим фундаментальні механізми їх утворення та функціонування є такими ж, як і для усіх інших жанрів, тобто вони виникають у соціальних ситуаціях і контекстах з певною комунікативною метою. Розглянемо тепер ці головні жанротворчі чинники дещо детальніше.

Різноманітні соціокомунікативні ситуації, що постійно створюються під час перебігу суспільного життя, є його невід'ємною частиною і, більше того, засобами реалізації. Вони виникають внаслідок тих або інших індивідуальних людських потреб, які під час комунікативних процесів оформлюються у спільні соціокомунікативні потреби учасників ситуації. Надзвичайно важливо, однак, те, що практично усі ситуації спілкування, в яких ми опиняємося, не є цілком новими і несподіваними: у ході суспільної еволюції вони пройшли певну стандартизацію і набули конвенційного характеру; це стосується, зокрема, їх загальної організації і структури, соціальних ролей учасників, відносин між ними, їх очікувань та

сподівань щодо перебігу подій. Рівень конвенційності того або іншого моменту спілкування не є, звичайно, однаковим: наприклад, розмова двох науковців на професійні теми буде менш стандартизованою, ніж їх спілкування під час офіційного наукового семінару.

Так як виникнення конвенційних соціокомунікативних ситуацій пов'язано з реалізацією людських потреб, то розвиток типізованих видів спілкування неминуче призводить до розвитку конвенційних засобів і форм об'єктивації цих потреб. Так з'являються жанри, які дозволяють, як справедливо зауважує американська дослідниця К. Міллер [7, с. 35-36], виражати індивідуальні потреби та інтенції у прийнятному для учасників даної ситуації вигляді. Жанри, таким чином, зумовлені певною комунікативною метою (або навіть сукупністю комунікативних цілей), але це є жанрова мета, а не індивідуальна інтенція мовця. Комунікативна мета того або іншого жанру певною мірою узагальнює та "офіційно" визнає, ратифікує наявні людські потреби і цілі та відповідно формує жанри як *загальновизнані, загальноприйняті засоби досягнення та реалізації* цих цілей. Наприклад, вчений, який хоче оприлюднити певні наукові результати, довести їх валідність, переконати своїх колег в їх науковому значенні, ймовірніше всього, обере жанр статті, який надасть йому соціально адекватний для даної ситуації засіб реалізації його інтенцій. Якщо ж він захоче представити свій доробок в усному вигляді та обговорити його з науковцями, які мають спільні з ними інтереси, то він, ймовірно, скористається жанром "тези наукової доповіді", який дозволить йому коротко заявити про своє дослідження і, у випадку його схвалення, стати учасником наукової конференції. Таким чином, ми бачимо, що жанрова мета надає можливість об'єктивації індивідуальних цілей через утворення різних жанрів, характерні ознаки яких зумовлені саме особливостями цієї мети.

Комунікативна мета визначає певну специфіку того або іншого жанру на різних рівнях його організації та структури. Це стосується передусім *функціональної організації* тематичного змісту (термін М. М. Бахтіна [1]) того або іншого наукового твору, зумовленого жанровою метою і підпорядкованого їй. Наприклад, комунікативна специфіка наукової статті визначає таку організацію її змісту, як наявність огляду попередніх досліджень, формулювання наукової проблеми, детальну презентацію отриманих результатів, в той час як у жанрі "тези доповіді", що має дещо іншу комунікативну спрямованість, лише окреслюється пропонуване для доповіді дослідження. Відповідний вигляд має і *композиція* текстів, що належать до цих двох жанрів: якщо стаття є відносно довгим текстом, часто з експліцитною зовнішньою структурацією (наприклад, "вступ", "огляд літератури", "методика дослідження" і т. д.), то тези доповіді є короткими, не мають виділених структурних частин, рідко містять довгі цитати або списки посилань. Певні, хоча і не такі явні відмінності, можна очікувати і на рівні *засобів вираження* цих двох жанрів. Наприклад, термінологія і синтаксис наукової статті можуть бути дещо складнішими, ніж у тезах доповіді, розрахованих на доволі швидке прочитання; окрім того, останні навряд чи матимуть різноманітні візуальні засоби, характерні для текстів об'ємніших жанрів. Отже, вплив жанрової мети є відчутним у таких аспектах організації наукових жанрів, як функціональна організація їхнього змісту, об'єм, композиція і структурація тексту та певні особливості засобів вираження. Таким чином, можна стверджувати, що комунікативна мета жанру є провідною детермінантою різноманітних жанрових ознак і, відповідно, *критеріальною основою диференціації жанрів*.

Однак у жанрах проявляють себе і інші соціокомунікативні чинники. Як стверджує, наприклад, британський автор Г. Кресс, форми і зміст жанрів невід'ємні від функцій, цілей і змісту різних соціокомунікативних ситуацій та відповідно їх відображають [6, с. 19]. Наприклад, дисертація та її захист є жанрами, що реалізують наукові та кар'єрні прагнення науковця і відбивають ситуацію пред'явлення його інтенції зайняти певне місце у науковій спільноті. Сама дисертація, її зміст та структура, що обов'язково відповідають прийнятим у даній спільноті стандартам, є опосередкованим вираженням функції дисертанта як здобувача наукового ступеня, який повинен виконати певні вимоги, а також рецензентів, експертів та опонентів. Функціональна роль яких полягає у перевірці відповідності дисертаційної праці цим вимогам.

Використання жанрів, таким чином, передбачає також прийняття певних "жанрових ролей" як користувачами, так і реципієнтами жанрів. Жанрова роль є, по суті, загальноратифікованою функцією учасників соціальної ситуації, яка дозволяє їм через використання жанрів вступати в ефективну взаємодію, причому прийняття жанрової ролі сигналізує про те, що "актор"-учасник усвідомлює, принаймні певною мірою, правила "жанрової гри". Ці правила охоплюють, наприклад, такі параметри, як загальні особливості даної соціокомунікативної ситуації, відповідні стереотипи мовленнєвої та невербальної поведінки, потенційні очікування інших учасників ситуації, їх можливі реакції і т. д., а також статус самого користувача жанру. Звичайно, рівень обізнаності із закономірностями "жанрової гри" може бути цілком різним, що неминуче відбивається на ступені ефективності використання жанрів. Так, серед авторів наукових проєктів більше виграшних шансів матимете той, хто краще володіє текстовими конвенціями даного жанру, є обізнаним з преференціями грантодавців щодо тематики досліджень, їхніми загальними уявленнями про пропозиції, які заслуговують фінансування і т. д.

При розгляді соціокомунікативних контекстів жанрів наукової комунікації доцільно скористатися поняттям дискурсивної спільноти, яке зараз активно використовують зарубіжні жанрознавці [7; 8]. Дискурсивні спільноти можна розглядати як віртуальні утворення, яких об'єднують спільні цілі та володіння спільним дискурсом і жанрами. Наприклад, наукові дискурсивні спільноти поділяють такі головні для них жанри, як стаття, доповідь, дисертація і т. д., використання яких не лише створює механізм успішної соціальної взаємодії між їх членами, але і підтримує саме існування таких спільнот. Звичайно, особливості функціонування різних наукових спільнот та їх жанри є різними, історично-мінливими, залежними від різних культурних, ідеологічних та соціотехнічних контекстів. Наприклад, спільноти у різних наукових галузях можуть мати різні жанри (так, представники природничих наук використовують лабораторні звіти, якими не послуговуються гуманітарії). З огляду на вплив соціокультурних чинників, можна навести і такі приклади: для англomовних наукових дискурсивних спільнот традиційними є жанри *curriculum vitae* (автобіографія науковця у структурованому форматі), або рекомендаційний лист, які лише недавно, в силу політичних та ідеологічних змін та глобалізаційних процесів, почали функціонувати у східноєвропейських наукових середовищах. З другого боку, певні зміни технічних умов комунікації, зокрема виникнення електронного каналу, призвели до появи нових жанрів, таких, як електронне повідомлення, або електронна групова дискусія, які зараз використовують більшість наукових спільнот. Таким чином, жанри є, за влучним висловом Г. Кресса, своєрідними покажчиками ситуацій та подій, що мають місце у різних соціумах на певному часовому зрізі [6, с. 19].

З усього викладеного вище випливає, що жанри є певною мірою автономними від своїх суб'єктів засобами комунікації, які, як зазначає М. М. Бахтін, не утворюються мовцями, а дані їм майже так само, як і їхня рідна мова [1, с. 259]. Тут ми підходимо до розгляду важливого аспекту жанрів, який К. А. Долинін називає когнітивно-конструктивним [4, с. 25]. Будучи наданими користувачам, жанри тим самим являють собою певні сценарії комунікативної поведінки, або, радше, її стереотипні репрезентації, які охоплюють уявлення про комплекс жанрових детермінантів та ознак. Разом з тим стереотипні репрезентації жанрів не є жорстко заданими, принаймні по всіх параметрах. Їх можна розглядати як *конфігурації* різнорівневих ознак, або частково заповнені *матриці*, що дозволяють досить легко адаптувати жанри до специфіки конкретних соціокомунікативних обставин і суб'єктивних чинників, пов'язаних з індивідуальними особливостями користувачів. Ця гнучкість жанрів базується на динамічній комбінації, з одного боку, певних обмежень, а з другого – значного діапазону різноманітності ознак і характеристик, що робить жанр водночас *прескриптивною* і *варіативною* категорією. Так, наприклад, для жанру "анотація наукової статті" параметр довжини тексту є доволі жорстким, хоча інші його особливості, наприклад функціональна організація змісту, можуть допускати більшу варіативність. Отже, жанри слугують певними комунікативними орієнтирами

(а не суворо заданими схемами або моделями), що дозволяють будувати відповідні тексти – конкретні реалізації жанрів та адекватно їх інтерпретувати.

Таким чином, використання жанрів є динамічним процесом їх відтворення, під час якого вони кожний раз видозмінюються і залишаються самими собою, тим самим організуючи та підтримуючи процеси соціальних інтеракцій. Вони є водночас стабільними та мінливими, шаблонами та творчими процесами, *передбачуваними* та *ймовірністними* сутностями.

Дихотомічна природа жанрів, їх почасти парадоксальний *дуалізм* надає користувачам жанрів унікальну можливість спілкування і самовираження, ефективність яких залежить від ступеня обізнаності із жанровими конвенціями та рівня їх варіативності, а також від статусу автора, його соціальної ваги та ролі у даному соціумі. Так, науковець-початківець, що недостатньо володіє жанровими ресурсами, може написати статтю, яка не буде відповідати стереотипним уявленням про цей жанр і, відповідно, не буде прийнята науковою спільнотою. Досвідчений автор, ймовірноше всього, буде створювати такі тексти статей, які будуть найповніше відповідати вимогам цього жанру та очікуванням членів його спільноти. Однак провідні вчені з майстерним рівнем володіння жанровими канонами і визнаним високим статусом у своїй дискурсивній спільноті можуть досить вільно поводити себе з жанрами, долати певну формалізованість їх конвенцій і тим самими модифікувати самі жанри. Таким чином, функціонування і використання жанрів зумовлюється тонкою взаємодією загального та індивідуального, динамічного та статичного, соціального та когнітивного, що дозволяє трактувати жанри як нерозривні комунікативно-когнітивні, або соціокогнітивні, утворення зі складною дуалістичною природою.

Висновки. У цій статті були розглянуті особливості наукових жанрів як комунікативно-когнітивних утворень, виділені такі їх соціокомунікативні чинники та параметри, як соціокомунікативна ситуація, спільні соціокомунікативні потреби, жанрова мета, жанрова роль, а також запропоновано трактування жанрів як комунікативних орієнтирів і стереотипних репрезентацій. У подальших дослідженнях наукових жанрів з соціокогнітивних позицій перспективним видається розгляд впливу зовнішніх детермінантів на межі варіативності жанрів у діахронії та синхронії.

Список літератури

1. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров // М. М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 237-280.
2. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 281 с.
3. Гайда Ст. Проблемы жанра // Функциональная стилистика: теория стилей и их языковая реализация. – Пермь: Перм. ун-т, 1986. – С. 22-28.
4. Долинин К. А. О функциях речевых жанров // Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов / Ред. В. Б. Касевич. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 1998. – С. 24-27.
5. Christie F. Genres as social processes // Working with Genre: Papers from the 1989 LERN Conference. – Leichhardt, NSW: Common Ground, 1991. – P. 73-88.
6. Kress G. Linguistic Processes in Sociocultural Practice. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – 101 p.
7. Miller C. R. Genre as social action / Genre and the New Rhetoric / Eds. A. Freedman, P. Medway. – London: Taylor and Francis, 1994. – P. 23-42.
8. Swales J. M. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 260 p.

Поступила до редакції 28.02.2005 р.